

USMON FIKRI SARTQOYA

*Istanbul universiteti professori, fan doktori*QARASAKBOY TOSHBITIGI HAQIDA¹

To'xtamishxon Oltin O'rda taxtiga o'tirishda Amir Temurdan qarzdordir. Lekin u keyinchalik kuchayib, bu yaxshilikni unutadi va Sohibqiron Eron va Iroqda harbiy harakatlar bilan mashg'ul ekan, 1387-yil Movarounnahrda hujum qilib, o'z yerlarini kengaytirishni istagan; shahar-u qishloqlarni talon-toroj qilib, o'lkada dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanayotgan fuqarolarni o'ldiradi. Shuning uchun, Temur 1391-yilning yanvar oyida To'xtamishxonga qarshi yurish boshlagan. Mazkur yilning 18-iyunida Qundu(r)cha (yoki Qundu(z)cha) jangida To'xtamishxonni mag'lub etadi. Ushbu yurish jami o'n bir oy davom etgan.

Amir Temur 1391-yil yanvar oyining yigirma ikkisida Toshkentdan O'trorga yetib kelgan. O'tror atrofi (Qorasomon)da To'xtamishning elchilari bilan uchrashgan, ularni ham yoniga olib, Yassi (Turkiston), Qorachuq, Sarbon shaharlari orqali yo'lida davom etgan. Nizomiddin Shomiy keyingi voqealarni shunday tasvirlaydi:

*"... Nihoyat suvdan (Sarisuv) kechib oyning yigirma birida lashkar Kichik Toqqa, undan ham ko'chib, ikki kecha yurgach, juma kuni Ulug' toqqa keldi. Amir Temur tog'ning ustiga chiqib, atrofga qaradi. Bu yer bepoyon bir cho'l edi. O'sha kun shu yerda qolib, butun askarlariga tosh terib kelishlarini buyurdi. Askarlar tosh terib keldilar. O'sha yerda baland bir obida qurildi. Amir Temur bu yurishning xotirasi abadiy qolishi uchun bu kunlarning tarixini shu yerga yozishlarini toshbitar ustalarga buyurdi..."*²

Bu yerda barpo etilgan Nishon qal'asidagi uyg'ur yozuvli turkiy bitikda faqatgina "ta'rix yedi yuz to'qsan uchta qo'y yil yazining ara oy" deyilgan. Nizomiddin Shomiy aniqroq qilib, 793-yil jumodul-avval oyining 23-kuni (milodiy 1391-yil 28-aprel juma)ni zikr etgan.

Zakiy Validiy To'g'on "Temurbekning uyg'urcha bir qo'lyozmasi" nomli maqolasida muhandis Karim Abloyxonovga tayanib yozuv bitilgan Nishon minora yodgorligi haqida quyidagi ma'lumotni bergan (faqat ushbularni qayerdan va qaysi manbadan olganligini qayd etmaydi):

"1938-yilda bu obidani Rossiya Fanlar akademiyasining Qozog'iston filiali tomonidan tadqiq etgan muhandis Ablayxono'g'li Karim Temur qubbasiga qozoqlar tarafidan "Olachaxonning molasi (mullasi)" nomi berilganligini; minoraning Temurga oid tarixlarda ma'lum qilinganiday g'oyat yuksak va bir necha qavat bo'lib, 1918-yilda isyonchi qozoqlar va qizil qo'shinlar o'rtasidagi jangda qizillar tomonidan yodgorlikning tepa qismi to'pga tutilib, vayron qilingani; obidaga hurmatda bo'lgan mahalliy qozoqlarning avval uning toshlariga tegishdan tiyilganliklari, so'nggi paytlarda esa mozorlarga nisbatan hurmat qolmaganidan g'isht va marmarlarini samovar tagiga qo'yish uchun yoki boshqa maqsad bilan olib ketishganini; bu yerda yana uyg'ur harflari bilan yozilgan va 1542-yilga oid bir xon maqbarasi va yana bir qancha amirlarning marmardan o'yib ishlangan mozor toshlari topilganini, Chingizxonning o'g'li Jo'jixonning maqbarasi ham bu yerdan 20 km uzoqlikdan topilganini" ma'lum qilmoqda.

¹ Ushbu maqola ma'ruza sifatida "Vafoining 600 yilligi munosabati bilan Amir Temur va uning merosi" mavzuidagi xalqaro simpozium (Istanbul / Turkiya, 26-27.05.2005)da taqdim etilgan.

² Nizamuddin Shami. Zafarnama. Farschadan chivren: Necati Lugal. Ankara, 1949. S.144. Zakiy Validiy To'g'on Sharafiddin Yazdiyning "Zafarnoma"si va Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'-us-sa'dayn va majma'-ul-bahrayn"ida buning kabi qaydlar borligini xabar bergan.

1935-yil avgust oyida mazkur *Qarasakboy yozuvi*³ Qozog‘istonning Ulug‘tog‘ o‘lkasida Qarasakbay mis konlari va fabrikalariga yaqin Oltin Cho‘qqi tepasida akademik Qanish Imontoyevich Satpayev tomonidan topildi. 120 kg og‘irlikdagi tosh 1936-yil Sankt-Peterburgdagi Ermitaj muzeyiga olib ketildi. U hozirgacha Ermitaj muzeyining 46-xonasidadir. Yozuv qora bazalt qoya ustiga gorizontol holda yozilgan.

Toshning o‘lchovi: 130x93x50 sm.

Bitiktosh haqida 1940-yil N.N.Poppe tomonidan ma’lumot berilgan.⁴ Poppening bu nashrini ilk tadqiqot deyish o‘rinli bo‘ladi. Zakiy Validiy Poppening maqolasidan foydalangan holda bir maqola e’lon qiladi.⁵ Bunda asosan yodgorlik bilan aloqali K.Abloyxonovdan olingan ma’lumotlar berilgan. Yozuvtosh haqidagi Poppedan keyingi ikkinchi tadqiqot A.I.Ponomaryov tomonidan amalga oshirilgan.⁶ Ponomaryov asosan 2,3,4 va 6-satrlarda Pope tarafidan xato o‘qilgan so‘zlarni tuzatishni taklif qilgan. Shundan so‘ng bitiktoshning ikki bora surati bosilgan.⁷ Keyingi bosilgan nashrda – 413-sahifdagi 147-paragrafdan o‘rin olgan Valentin Shkoda tomonidan amalga oshirilgan bitik tavsifi va matn tarjimasini, Pope nashriga asoslangani uchun xatodir.

Bitiktoshdagi yozuvning ilk uch satri arabcha bo‘lib, *bismilloh* va Qur‘onning 29-surasi “An-

³ Ushbu toshbitik haqida o‘zbek olimi Q.Sodiqovning “Uyg‘ur yozuvi tarixi” kitobi (To‘shkent: Ma’naviyat, 1997. 91-92-betlar)da ham biroz ma’lumot berilgan – Tarjimon.

⁴ Н.Н.Поппе. Карасакпайская надпись Тимура// Труды отдела истории культуры и искусства Востока, II. Ленинград, 1940. С.185-187.

⁵ Zeki Velidi Togan. Temur Beyin uygurca bir kitabesi. Çınaraltı, Dilde, fikirde, işde birlik. Cilt 5, sayı 117, 18 Birinci kanun 1943, s.6.

⁶ А.И.Пономарев. Поправки к чтению “Надписи Тимура”// Советское востоковедение, III. Москва, 1945. С.222-224.

⁷ Фотоальбом академик Қаниш Сатпаев. Алматы, 1999. 112-с.; Tuks. A Journey of a Thousand Years, 600-1600. Edited by David J. Roxbourg, Royal Academy of Arts. London, 2005. S.202-203.

kabut"ning 69- (so'nggi) oyatidir. Matn davomidagi uyg'ur yozuvidagi sakkiz misra esa sharq turkchasidagi bitikdir.

N.N.Poppe uyg'ur yozuvli matnni shunday o'qigan:

1. qara yeti yuz to 'qmaq o 'ran-da qo 'y
2. yul yaz-nying ara ay turan-ning sultani
3. temur beg iki yuz ming cherig bila ismi uchun to 'qtamish qan(?)ning(?)
4. qani-g 'a yo 'ridi bu yer-ge yetip bel-gu bo 'lsin tep
5. bu o 'ba-ny qo 'pardy
6. tngri nisfat bergey inshollo
7. tngri il kishi-ge rahmat qilg 'ay biz-ni duu-o bila
8. yod qilg 'ay.

Matnning Hasan Eren tomonidan ruschadan turk tiliga qilingan tarjimasi: "yetti yuz qora To 'qmoq mamlakatida qo 'y yilida o 'rta yoz oyida Turon sultoni Temurbek ikki yuz ming kishilik bir qo 'shin bilan nomi uchun To 'xtamish xonga qarshi safarga chiqdi. Bu joyga kelganida xotira sifatida bu yodgorlikni qurdirdi. Tangri nisfat bersin. Inshoalloh. Tangri mamlakat aholisiga rahmat etsin. Aholi bizni duo bilan yod etsin."

Endi ushbu maqola muallifi tomonidan amalga oshirilgan matn transliteratsiyasi va transkripsiyasi:

بسم الله الرحمن الرحيم
والذين جهد وافينا لنهد ينهم سبلناوان الله لمع المحسنين

1.
3-2.

Oyatning mazmuni: "Bizning to 'g 'rimizda (yo 'limizda) jihod (jiddu jahd) qilganlarni, albat-ta, o 'z yo 'llarimizga hidoyat eturmiz. Albatta, Alloh ezgu ish qiluvchilar bilan birgadir!"⁸

4. TYRYQ Y'DY YWZ TWQS'N 'WYÇ-T' QWY
tarix yeti yuz to 'qsan uch-te qo 'y
5. YYL Y'R-NYNK 'WQ-'NY TWR'-N-NYNK SWLD'N-Y
yul yerning ug '-any tura-n-ning sultan-ы
6. TYMWR P'K 'WYÇ YWZ MYN'K Ç'RYK BYL-'
timur bek uch yuz ming cherik bil-a
'YSMY 'WYÇWN TOQD'MYŞ Q'N-Q' PWLQ'R
ism-i uchun to 'qtamish qan-qa bulg 'ar
7. Q'NY-Q' YWRYDY PW Y'R-K'Y'DYP P'LKW PWLZ-WN TYP
qany-qa yo 'rydy bu yer-ke yetip belgu bo 'lsun tip
8. PW 'WP'-NY QWP'DY
bu o 'ba-ny qo 'pardy
9. TNKRY NYSVFT P'RK'Y 'YNŞ'LL-'
t(e)ngri nysvat bergey insholl-o(h)
10. TNKRY 'YL KYŞY-K' R'QM'T QYLQ'Y PYZ-NY TW-' PYL'
t(e)ngri il kishi-ka rahmat qilg 'ay biz-ni du 'o bila
11. Y'D QYLQ'Y
yod qilg 'ay.

⁴⁴ Tarix yetti yuz to 'qson uchda, qo 'y⁵ yilida, yerning sohibi, Turon sultoni ⁶ Temurbek uch yuz ming askar bilan ismi (islom?) uchun To 'xtamishxonga – Bulg 'or ⁷ xoniga yurish qildi. Shu

⁸ Maqola muallifi mazkur oyatning turk tiliga qilingan ikki tarjimasini keltirgan (Balikesirli Hasan Basri Çantay. Kur'an-i Hakim ve meali kerim. Istanbul, 1974. S.717; Kur'ani kerim ve açıklamali meali. Türkiye Diyanet Vakfi yayinlari. 86, s.403). Biz esa ushbu o'rinda, maqola o'zbek tiliga o'girilayotgani va oyat mazmunini berishda yan-glishmaslik uchun, Qur'oni karimning o'zbek tilidagi tafsiridan foydalandik (Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Тошкент, 2007. 404-бет – Tarjimon.

yerga yetib kelib (bir) nishon (ishorat) bo'lsin deya ⁸ bu yodgorlikni insho qildirdi. ⁹ Tangri, inshoalloh, bizga adolat berajakdir. ¹⁰ Tangri urush qilmagan aholiga shafqatlidir. Aholi bizni duo bilan ¹¹ yod etajaklardir.”

Endi ba'zi bir jihatlarga to'xtalsak.

tarix yedi yuz to'qsan uch-te – misrasining boshlanishi Poppe tomonidan 1940-yilda *qara yeti yuz to'qmaq o'ran-da* tarzida o'qilib “yetti yuz qora To'qmoq mamlakatida” deya tarjima qilingani uchun uning nashridan foydalangan Zakiy Validiy (1943-y.)dan to V.Shkoda (2005-y.)ga qadar ko'plab xato talqinlarga sabab bo'lib kelgan.

N.N.Poppe yuqoridagidek o'qilganini shunday izohlaydi:

“To'qmoq nomiga kelsak, XV asrning birinchi yarmida O'zbek davlatiga shu nom berilganligini bilamiz. Bu nomning mo'g'ulcha ekanligi ma'lum. Mo'g'ul manbalarida esa Qipchoq mamlakati va umuman Jo'ji ulusi ma'nosida qo'llanilgan To'qmoq nomiga XVII asrning boshidan e'tiboran duch kelinadi. Biroq, uni yana ham avvalgi davrlarda ham qo'llanilganligini aytish mumkin. Yodgorlikda bu davlatga “yetti yuz qora To'qmoq” nomi berilgan. Qora va yetti yuz so'zlarining mazmuni bilinmaydi. Ularga boshqa manbalarda duch kelinmaganini ham aytib o'tish zarur. Yuz ta'biri bilan alohida qo'shinlar nazarda tutilgan bo'lishi ham mumkin. Ma'lumki, qozoqlar keyinchalik “Ulug' juz” (katta qo'shin), “O'rta juz” (o'rta qo'shin) va “Kichi juz” (kichik juz) deyilgan bir necha guruhlariga bo'lingan. Shuningdek, yedi yuz (birikmasi ham) etnik nomlarda tez-tez qo'llanilgan raqamlarga asoslanib analogiya bilan izohlanishi ham mumkin. Mo'g'ulcha Do'rben o'yrad (to'rt o'yrat) nomi kabi.”

Holbuki, Poppening bu taxlit talqinidan besh yil o'tgach, 1945-yilda A.I.Ponomaryov tarafidan (mazkur satr) tarix yedi yuz to'qsan uch-ta tarzida tuzatilgan va (shu bilan yuqoridagi) izohlar keraksiz bo'lgan edi.

qo'y yul – qo'y yili 12 jonzotdan iborat turkiy taqvimga ko'ra milodiy 1391-yilga to'g'ri kelmoqda.

yerning ug'-any tura-n-ning sulton-ы – Poppe, To'g'on, Ponomaryov va Shkodaning *yaz-nyng ara ay* tarzida o'qigan qismi eski uyg'ur turklarining yilni 12 oyini uch-uch shaklida davrlarga bo'lib nom berganliklaridan yuzaga kelgan. “Oltin Yoruq”da (589/9-16) shu tartibni ko'rish mumkin:

“uch aylar erur yazqi ud tip,

uch aylar atanur kuz udlar tip,

uch aylar titir yay udlar tip,

uch aylar bo'lur qishqi udlar tip,

munchulayu yangin tutmaktin bir yil sani ichinde ucher aylarig' uza ud bo'lur.” ⁹ Fasllar va o'zaro qiyosni shunday keltirish mumkin:

Eski uyg'ur turkchasi	Hozirgi Turkiya turkchasi	Fasl oylari
<i>Yaz</i>	<i>ilk bahar</i>	<i>Mart, aprel, may</i>
<i>Yay</i>	<i>yaz</i>	<i>Iyun, iyul, avgust</i>
<i>Kuz</i>	<i>son bahar</i>	<i>Sentyabr, oktyabr, noyabr</i>
<i>Qyish</i>	<i>kish</i>	<i>Dekabr, yanvar, fevral</i>

Sharqiy turklarda esa yaz (bahor) fasli quyosh baliq (hut) burjidan qo'y (hamal) burjiga kirishi bilan boshlangani uchun yangi yilning ilk kunlariga “yangi kun – navro'z” deyilar edi.

⁹ Ceval Kaya. Uygurca Altun Yaruq. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara, 1994. S.313.

Navro‘z esa mart oyining 21 kuni boshlanadi. Shuning uchun *yaz* (bahor) faslining ilk oyi taxminan 21 mart – 21 aprel, o‘rta oyi 22 aprel – 21 may, so‘nggi oyi esa 22 may bilan 21 iyun oralig‘i bo‘lgan. Shu jihatdan qaraganda matndagi 28 aprel 793/1391 sanasi yazing ara ayiga ya‘ni bahorning ikkinchi oyiga to‘g‘ri keladi.

Faqat ikkinchi misraning to‘rtinchi va beshinchi so‘zlarini ara ay deb o‘qish to‘g‘ri emas. Matnda aniq ravishda ‘WQ-‘NY (ug‘-аны) deb berilgan. ы – egalik qo‘shimchasi o‘zidan oldingi *ning* – qaratqich kelishigiga bog‘liqdir. Biz tarafimizdan matn yerning ug‘-аны (dunyoning hokimi) deya o‘qildi. Bu o‘z-o‘zidan keyingi tura-n-ning sultan-ы bilan mos keladi.

uch – oltinchi satrning uchinchi so‘zi Poppe tomonidan *iki* deb o‘qilgan edi. Bunga tayanib Temur qo‘shinining “ikki yuz ming kishi” bo‘lgani bir necha bora qayd etilgan ham. Ammo bu so‘zni Ponomaryov to‘g‘ri ravishda ta‘kidlaganidek uch deya tuzatilishi kerak. Shunga ko‘ra, Temur qo‘shini ikki yuz ming emas uch yuz ming kishi bo‘ladi. Tarixiy asarlardagi bu boradagi ma‘lumotlarni ham tuzatish kerak, degan fikrdaman.

ism-i uchun – oltinchi satrdagi bu ibora Ponomaryov tomonidan ehtiyotan islom uchun deb ham o‘qish mumkin deyiladi. Matn aniq emas. Faqat yuqorida keltirilgan oyat jihod bilan bog‘liq bo‘lgani sababli bu kalimani islom bo‘lishi ma‘qul va bu mumkindir.

bulg‘ar – oltinchi satrning so‘nggi so‘zi bo‘lib, Ponomarev uni shunday aniqlagan. Bu so‘z yettinchi satrning birinchi so‘zi qаны so‘zi bilan qo‘shilganida “bulg‘or xoni” ma‘nosini beradi.

o‘ba-ны – sakkizinchi satrning ikkinchi so‘zi Zakiy Validiy To‘g‘on tarafidan tashini tarzida berilgan. To‘g‘onning qaysi manbaga tayanib bunday bergani ma‘lum emas.

нысват – arabcha bo‘lib, nasfat – insof, haqlilik, to‘g‘rilik va adolat demakdir.

Turkchadan Otabek Jo‘raboyev tarjimasi.

